

1

burgerlijke ongehoorzaamheid

DAMN!

So there you have it

*A few different perspectives to reinforce the notion
that you are not going crazy*

And you are not being paranoid

*And everything that you've been worrying about
are the exact things that need to be on your mind*

The question is...

What do we do about it?

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

De Schotse hip-hop producer DJ Shadow heeft in zijn song ‘Urgent, Important, Please Read’ wat mij betreft gelijk. “What do we do about it?” Gaan we mee met de stroom? Blijven we netjes binnen de lijntjes kleuren? Laten we ons alles welgevallen?

Of komen we in opstand? Gaan we protesteren? Worden we burgerlijk ongehoorzaam? Burgerlijke ongehoorzaamheid, is dat een noodzakelijk kwaad of is dat een nodeloos goed?

Het begrip lijkt ogenscheinlijk in de laatste decennia te zijn ontstaan maar is natuurlijk al zo oud als de mensheid. Ik zal het bespreken aan de hand van werken van onder meer Herbert George Wells, Terence Hanbury White, Henry David Thoreau, Ernest Hemingway en de recent verschenen roman van Anne-Ginne Goemans. Op de laatste na oude boeken van nog zelden gelezen schrijvers, omdat zij nu eenmaal de wereld hebben gevormd waarin ik leef, denk en werk. Een goed beginpunt om het over burgerlijke ongehoorzaamheid te hebben vind ik de volgende tekst die ik u graag ter overweging voorleg:

“Ik stem van harte in met het motto ‘De beste regering is die welke het minste regeert’ en ik zou het waarderen als het sneller en systematischer zou worden opgevolgd. Als het zover is, komt het uiteindelijk neer op het volgende, waarin ik ook geloof: ‘De beste regering is die welke helemaal niet regeert’; en wanneer de mensen daaraan toe zijn, zal dat het soort regering zijn dat ze zullen hebben. Een regering is op zijn best slechts een nuttig hulpmiddel; maar de meeste regeringen zijn doorgaans nutteloos, en alle regeringen zijn dat soms. De bezwaren aangevoerd tegen een permanent leger, en er zijn vele zwaarwegende die het ver-

dienen de doorslag te geven, kunnen ook uiteindelijk tegen een permanente regering worden aangevoerd. Het permanente leger is alleen maar een arm van de permanente regering. De regering zelf, die slechts het door mensen gekozen middel is om hun wil ten uitvoer te brengen, loopt eenzelfde risico op misbruik en corruptie voordat de mensen er iets mee aankunnen. Daarvan getuigt de Brexit, het werk van een betrekkelijk klein aantal individuele personen die de permanente regering inzetten voor hun doeleinden; want toen die begon zou het volk er niet mee hebben ingestemd.”

Hoewel de tekst over de Brexit lijkt te gaan moet ik bekennen u gefopt te hebben. Want ik heb in deze tekst – die zo actueel lijkt – het woord Brexit geplaatst in plaats van wat er oorspronkelijk stond: ‘de Mexicaanse oorlog’. Daarmee komen we terecht bij de oorsprong en 170 jaar geleden: geschreven in 1849 in Concord in de Verenigde Staten. Interessant genoeg blijkt het mogelijk om op die plaats in de tekst allerlei onderwerpen te plaatsen. Of er nu de Golfoorlog, Vietnam, de Eerste Wereldoorlog, de steun aan de banken na de crisis van 2008, de verkiezing van Trump, de bouw van de kerncentrales van Fukushima of de oorlog in Afghanistan staat, de strekking van de tekst blijft valide. Het volk laat zich, zonder enige invloed te hebben meeslepen, in een grootschalige verandering of een oorlog. Ogenscheinlijk op democratische wijze, maar welbeschouwd opgezet en besloten door een regerende elite. De tekst is van Henry David Thoreau en vormt de eerste alinea van zijn essay *De plicht tot burgerlijke ongehoorzaamheid*. Geschreven als protest tegen die Mexicaanse oorlog waar de Amerikaanse burgers naar zijn

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

mening waren ingerommeld door een regering die andere belangen nastreefde dan dat ze als argument voor oorlog gebruikte. Zijn argument om na te denken over de eigen gehoorzaamheid aan het politieke systeem blijft nog altijd - en misschien wel sterker dan ook - met gemak overeind, ook nu nog en dus ook na subjectwisseling.

De onderliggende boodschap is immers dat ons systeem van een permanente of zichzelf in standhoudende regeringsvorm er onherroepelijk toe leidt dat niet de echte wens van het volk, maar de wens van de kleine kring die regeert wordt uitgevoerd. Met als enig machtsmiddel van het volk periodieke verkiezingen die doorgaans slechts leiden tot een marginale verschuiving in regeringsbeleid. Tenminste, binnen een democratie. Die marginale verschuiving is voor de individuele burger het maximaal haalbare en dan nog uitsluitend wanneer hij zich via zijn stem verbindt met een grote partij die als collectief binnen het systeem is georganiseerd. De buitenparlementaire beweging is nauwelijks nog gekend en doorgaans politiek onmachtig. De eens machtige vakbonden teren nog op hun oude, ooit veroverde, posities waarbij hun inbreng zich allang niet meer verhoudt tot hun ledental. De laatste staking die tot een verandering in beleid heeft geleid is alweer van een tijdje geleden.

En waar sta je dan eigenlijk echt als burger die ondergeschikt is aan de luimen van de plaatselijke, provinciale en landelijke politiek, die op hun beurt weer ondergeschikt zijn aan de luimen van de wereldpolitiek? Is die beperkte macht van een vierjaarlijkse stembusgang wel voldoende? Naarmate democratieën langer stabiel zijn lijkt dat van niet. Er komt immers altijd op zeker moment een roep om

een vorm van tussentijdse invloed. Er wordt geëxperimenteerd met referenda waarvan de uitkomsten worden gerespecteerd zolang die niet de macht van die regerende groep aantasten. Ontstaat een serieus risico op aantasting van die macht dan zal al snel blijken dat ‘het politieke establishment’ er alles aan gaat doen om die nieuwverworven burgerlijke invloed in te perken of zelfs uit te sluiten. De uitkomst van referenda wordt dan simpelweg niet uitgevoerd, of juist wel als die tot stand is gekomen door leugen en bedrog. In het laatste geval schors je gewoon het parlement zodat daar niet alsnog onder de invloed van de publieke opinie de voet dwars gezet kan worden. Je voert dan in naam, maar niet in werkelijkheid, de ‘wil van het (gedesinformeerde) volk’ uit, zoals we in het Verenigd Koninkrijk ervaren. En niemand – zelfs geen rechter – die daar iets tegen kan doen want tegen de tijd dat die de zaak terugdraaide was er effectief al te veel tijd verspeeld om het parlement nog daadwerkelijke invloed op de gebeurtenissen te geven.

Dus nogmaals: waar sta je als burger in een dergelijk politiek machtssysteem? Leg je je neer bij de betrekkelijkheid van je invloed of doe je wat anders? Ga je protesteren? Ga je de orde verstoren? Ga je saboteren? Hacken? Een aanslag plegen? Met een bijl op straaljagers inhakken als je tegen kernraketten bent? Wordt je lid van een politiek partij om zo zelf op dat speelveld van de groep die regeert, maar niet luistert, te komen? Wat doe je als je toch invloed wilt krijgen? Is je verzet stil, luidruchtig, militant? Of voeg je je naar je positie van onmacht en keer je je af van de politiek en uit je je verzet op facebook, twitter of via online petitities? In de wetenschap dat daar in ieder geval niet naar geluisterd zal worden en je dus op

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

den duur niets meer dan oplopende frustratie zult ervaren? Ga je over tot het verspreiden van desinformatie en complottheoriën om de boel te ontregelen of doe je als Goemans' Trientje die tot fysieke actie over gaat? Kortom, wat doe je dan? Doe je iets - wat dan ook - tegen de in jouw overtuiging door de macht van het establishment gesterkte foute koers?

Enige tijd geleden was ik op een kennismakingsavond van de studie die mijn zoon volgt. Een technische studie, zoals ik die zelf veertig jaar eerder heb mogen volgen. En ik had er een interessante observatie en een interessante ervaring. De observatie was dat er in de kern eigenlijk helemaal niets veranderd is in dit soort opleidingen. Dat zegt iets over deze opleiding en vooral over hoe vooruitstrevend de opleiding was die ik lang geleden genoot. Het woord dat daarbij hoort is innovatie en daar zal ik in het volgende hoofdstuk over de rol, voordelen en gevaren van technologie uitgebreid op terugkomen.

De interessante ervaring die ik opdeed was het moment waarop een student aan de docenten vroeg hoe het zit met afwezigheid als gevolg van buitenschoolse activiteiten die wat hem betreft ook belangrijk zijn. Het woord 'klimaatstaking' viel, gevolgd door een korte stilte als gevolg van verwarring bij de docenten en een deel van de ouders.

Het antwoord van de 'coach' (dat is New Speak voor 'mentor') was een antwoord dat alleen door het establishment gegeven kan worden:

“Afwezigheid wordt niet geaccepteerd, ook niet bij zoiets als een staking”.

Dat antwoord verraste me niet, want natuurlijk kun je zo'n vraag niet stellen aan een vertegenwoordiger van de geldende orde. Maar het antwoord leek me welbeschouwd een volstrekt misplaatste positiekeuze van de docent als vertegenwoordiger van de opleiding - in casu dat establishment. Dat werd versterkt toen hij aanvullend ook nog het woord 'leerplicht' liet vallen.

Los van het feit dat dat laatste voor althans een deel van de studenten gegeven hun leeftijd niet aan de orde was, was zijn antwoord natuurlijk niet indrukwekkend. Want te verwachten. En aangezien ik mijn mond niet kan houden ontglipte me dat "een staking pas een staking is als de bazen het er niet mee eens zijn dat er gestaakt wordt." Wat een glimlach bij de toehoorders opwekte en een nuancering door de docent. Voor de beeldvorming: ten tijde van de demonstraties tegen kernraketten in '81 stelden wij, èn onze docenten, ons die vraag niet eens. Wat me doet overwegen dat naar het schijnt de hedendaagse jeugd zo gezagsgetrouw is geworden dat er dus op zo'n kennismakingsavond een jongeling een dergelijke vraag stelt aan zijn docenten. Niet iedere jongere is een Greta Thunberg. Niet iedereen hoeft dat ook te zijn. En blijkbaar is het zelfs op een school waar (een andere docent) de studenten tot kritische burgers wil opleiden niet mogelijk om het belang te zien van het je bij wijle buiten de bestaande orde plaatsen teneinde een politiek of maatschappelijk punt te maken. Nee, de eerste stuip is een redenering vanuit de gevestigde orde: alsjeblieft geen verstoring van ons bestaan.

Zo'n simpel voorval op school dringt bij me een gedachte naar voren over aard en noodzaak van burgerlijke ongehoorzaamheid. Maar ook over het recht op burgerlijke

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

ongehoorzaamheid. Om dat wat verder te onderzoeken is het goed om naar maatschappelijke extremen te kijken omdat alles dan scherper wordt. En de meest voor de hand liggende extreem is die van een oorlog. Waarbij de vraag dus is: hoe verhoud je je als kritische burger tot oorlog? Met als vervolgvraag hoe je je opstelt wanneer je zo'n oorlog niet terecht zou vinden. Op dat punt is het goed om eens te kijken wat de futuroloog en schrijver H.G. Wells (bekend van onder meer *War of the Worlds*, *The Invisible Man* en *The Time Machine*) in 1940 in zijn manifest *The Rights of Man - De Rechten van de Mens* - schreef als antwoord op het uitbreken van de tweede wereldoorlog. Een werk dat door zijn vooruitstrevende benadering van de rechten van de individuele mens een belangrijke basis vormde voor zowel de later opgestelde Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de Verenigde Naties als het Mensenrechtenverdrag van de Europese Unie. Geschreven als een manifest in reactie op het uitbreken van een verschrikkelijke oorlog. De auteur kiest ervoor om het over universele mensenrechten te gaan hebben op een moment dat een flink deel van de mensheid is gaan vechten.

In zijn manifest in de vorm van een essay - want dat was het - ging Wells in op de reden waarvoor men ging vechten. De volgende zinsnede illustreert dat:

“Tenzij we onze hoofden en moed erbij houden, met als doel een vrij leven te herstellen, zal onze soort lijden, gek, vechtend en ruziënd, een slinkende menigte van super-Nazi's op een vernietigde aarde.”

De strekking lijkt mij duidelijk en nu - lang na die oorlog - zal niemand die stelling ontkennen. Gelukkig waren er mensen dapper en hielden ze hun hoofd erbij. Maar heeft dat met burgerlijke ongehoorzaamheid te maken, vraagt u zich wellicht af? De legers immers gingen ten strijde onder leiding van regeringen en niet ten strijde gaan was geen optie.

Welnu, de succesvolle - en bloedige - respons op Hitler is inderdaad niet ontstaan door burgerlijke ongehoorzaamheid maar door de potentiële aantasting van de belangen van een aantal permanente regeringen, om de woorden van Thoreau nog maar eens terug te halen. Was burgerlijke ongehoorzaamheid in die tijd dan helemaal niet van belang? Als het gaat om het verzet in Duitsland zelf ten tijde van Hitler's opkomst was die burgerlijke ongehoorzaamheid wel degelijk van belang, niet in het minst omdat er nogal wat naoorlogse Duitse politici uit het Duitse verzet afkomstig waren. Maar die burgerlijke ongehoorzaamheid was niet effectief genoeg, ondanks dat mensen als Niemöller met zijn Pfarrer Notbund en anderen vanuit de kerken het voortouw namen. De inmiddels oppermachtige controlestaat waarin privacy feitelijk nauwelijks meer bestond verhinderde dat georganiseerd verzet mogelijk werd. Tijdens de Koude Oorlog hebben de communisten veel van die methoden en controlesystemen overgenomen. Een aspect om over na te denken in onze tijd waarin privacy dreigt te verdwijnen en de controlerende overheid naast de allesziende corporaties de dienst uitmaken. Hoe democratisch of hoe onderdrukkend zijn zij? En wiens belangen dienen zij? Het uwe?

De enig effectieve respons bleek de overtuiging dat er een internationale noodzaak tot samenwerking was ontstaan om de nazi's een halt toe te roepen. In die oorlogssi-

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

tuatie was burgerlijke ongehoorzaamheid niet in staat het gewenste resultaat te boeken, een oorlog was dat wel. In Afghanistan ontbrak die noodzaak voor internationale samenwerking blijkbaar. En dat zal zeker met belangen te maken hebben. Waar de Amerikanen vooral 11 september wilden wreken, was Europa meer geïnteresseerd in de bescherming van de eigen economie en de verkoop van absurde aantallen wapens aan de strijdende partijen.

Tijdens de Vietnamoorlog echter was die burgerlijke ongehoorzaamheid echter juist wel de weg tot verandering. Door een nadrukkelijke kentering van de publieke opinie in Amerika zelf onder invloed van een generatie die zich niet liet stoppen door het wettelijk gezag en zich daar zelfs slachtoffer van wist, kon de V.S. uiteindelijk niet anders dan zich terugtrekken uit Zuidoost-Azië. Met groot gezichtsverlies nota bene. Die kentering kwam doordat de verliezen in die oorlog en het buitensporige en niets en niemand ontziende geweld de gewone burger uiteindelijk teveel was geworden. En dan vooral die jeugd die van hun jeugd beroofd was. De invloed van de media werd bepalend in die eerste mediaoorlog. De onrust als gevolg van die kentering maakte dat het risico van aantasting van de macht van het op dat moment regerende establishment te groot was geworden. Tegen de tijd dat de Golfoorlog gevoerd werd had het establishment zich dusdanig georganiseerd dat dat niet meer kon gebeuren. Met als gevolg dat de wereld zich heeft laten belazeren en een oorlog in rommelen op basis van misinformatie door met name de Amerikaanse regering. Iets wat later in Afghanistan vrijwel kritiekloos werd herhaald. Zelfs de voormalige pacifisten van GroenLinks stemden voor uitzending van troepen naar dat land, een uitzending die verhullend gepresen-

teerd werd als humanitaire hulp en hulp bij de opbouw van een politiemacht en rechtsstaat.

Maar Wells schreef in zijn manifest nog meer dan over oorlog. In hoofdstuk XI 'een alternatief concept en wat andere suggesties' presenteert hij het manifest zoals dat door de Cambridge Peace Aim Group (eigenlijk Robert Jordan) is opgesteld. Artikel vijf over vrijheid luidt daarin als volgt:

“VRIJHEID. Ieder mens zal recht hebben op zoveel mogelijk vrijheid onder voorwaarde dat die compatibel is met de vrijheid van anderen. Hij zal volledige vrijheid van denken, spreken, vergaderen en zich zonder paspoort of visa door de wereld bewegen hebben. Hij zal vrij zijn om te leven en werken waar hij dat verkiest te doen (slechts ondergeschikt aan de regels van het wereld werk bureau). Ieder mens zal zijn huis en bezit veilig weten tegen confiscatie door anderen, en hij zal die literatuur, et cetera, bezitten die hij verkiest. Hij zal toegang hebben tot alle publieke ruimten met uitzondering tot die welke gereserveerd zijn voor privégebruik, behoudens, natuurlijk, dat die toegang niet interfereert met industriële of agrarische processen. Geen mens zal eigendom bezitten in zulk een hoeveelheid of karakter dat die de exploitatie van anderen inhoudt. Ieder mens zal het recht hebben om goederen te kopen en verkopen als wettelijk verhandeld mogen worden rekening houdend met wat nodig is voor het algemeen nut. Geen mens zal waar dan ook in de wereld zonder openbaar proces gevangengehouden worden voor langer dan strikt noodzakelijk, en hij zal recht hebben op vrij en gratis advies en volledige kennis van

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

het proces en de tegen hem ingediende aanklacht. Geen mens zal onderwerp zijn van spionage of gedwongen verbanning. Wanneer veroordeeld voor enige misdaad zal hij op zijn hoogst onderworpen worden aan gevangenschap onder hygiënische omstandigheden. (Zonder hier op details in te gaan, zal misdaad beschouwd worden als pathologisch - een ziekte die genezen of voorkomen moet worden.) Er zullen geen politieke misdaden in wet zijn vastgelegd. Ieder mens heeft recht op toegang tot alle Waarheid die menselijkerwijs te verkrijgen is, en er zullen geen maatregelen worden genomen hem van feiten of opinies te weerhouden of om hem te belemmeren enig feit of mening te publiceren.”

Samen met de andere artikelen is het manifest een lichtend voorbeeld van de daadwerkelijke rechten die een mens zou moeten hebben wanneer er gelijkwaardigheid tussen mensen zou bestaan. Utopisch? Niet per sé, het manifest werd later gebruikt voor die andere, ons maar al te bekende, verklaringen. Over het geschrevene in artikel vijf van het manifest lezen we in de VN-verklaring heden ten dage onder meer:

Artikel 19 - Eenieder heeft recht op vrijheid van mening en meningsuiting. Dit recht omvat de vrijheid om zonder inmenging een mening te koesteren en om door alle middelen en ongeacht grenzen inlichtingen en denkbeelden op te sporen, te ontvangen en door te geven.

Artikel 20 - Eenieder heeft recht op vrijheid van vreedzame vereniging en vergadering. Niemand mag

worden gedwongen om tot een vereniging te behoren.

Artikel 21 - Eenieder heeft het recht om deel te nemen aan het bestuur van zijn land, rechtstreeks of door middel van vrij gekozen vertegenwoordigers. Eenieder heeft het recht om op voet van gelijkheid te worden toegelaten tot de overheidsdiensten van zijn land. De wil van het volk zal de grondslag zijn van het gezag van de Regering; deze wil zal tot uiting komen in periodieke en eerlijke verkiezingen, die gehouden zullen worden krachtens algemeen en gelijkwaardig kiesrecht en bij geheime stemmingen of volgens een procedure, die evenzeer de vrijheid van de stemmen verzekert.

En ja, deze passages zijn dus direct gevoed vanuit de literaire wereld, de cultuursector. In dit geval geschreven door iemand we tegenwoordig een sciencefiction-auteur noemen en die zich genoodzaakt voelde zich uit te spreken over die net uitgebroken tweede wereldoorlog. Waarmee ik in de zijlijn de verantwoordelijkheid van mij en mijn vakgenoten met betrekking tot de samenleving en de wereld graag onderstreep; wij **moeten** het hebben over de onderwerpen die onze samenleving en wereld bedreigen, ook al past dat soms niet in het straatje van de machtshebbers.

Was H.G. Wells dan burgerlijk ongehoorzaam? Dat niet, maar hij legde zich ook niet neer bij het ontstaan van een oorlog die gegarandeerd veel leed zou veroorzaken. Niet in het minst omdat hij die oorlog, en de wijze waarop die gevoerd zou worden, voorspelde. Dat hij een visionair was mag blijken uit wat hij aan het eind van *De rechten van de mens* schrijft:

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

“Ik denk niet dat de scheiding van Duitsland enig goed doel dient. Het zou, onontkoombaar, leiden tot een nieuwe nationalistische beweging voor eenheid en zou alle goede krachten absorberen in een nutteloze strijd.”

Dat er na die oorlog een nieuw repressief systeem aan de macht zou komen was dus van meet af aan te verwachten. Als men Wells manifest direct na verschijnen serieus zou hebben genomen en met name de geallieerde machten en de Verenigde Naties dat hadden gedaan. Misschien was de koude oorlog te voorkomen geweest als de internationale politiek meer historisch besef zou hebben gehad. De wereld zou er tegenwoordig anders hebben uitgezien. De geschiedenis echter leert dat de mens doorgaans niet het verstand maar vooral de emotie volgt en het korte termijn belang nastreeft. Ook in grote zaken. Over Wells' werk is in dit verband met gemak een boek te vullen. Zijn autoriteit was in de eerste veertig jaar van de twintigste eeuw terecht onomstreden en veel schrijvers toen en nu zijn hem schatplichtig. Wells heeft het einde van de oorlog maar net overleefd en is dus in zijn laatste levensjaren getuige geweest van de uitkomst van een oorlog waarin veel van zijn donkere voorspellingen waren uitgekomen.

Op grond van Wells' teksten is het wat mij betreft de vraag of oorlog eigenlijk wel een gerechtvaardigd middel is? Ingeval van de tweede wereldoorlog en de onmacht van het Duitse volk als het om Hitler en zijn trawanten ging, was het dat wellicht wel. Hoewel niet per sé voor

iedereen. Ook daarover vinden we in de literatuur een duidelijke referentie.

In de periode voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog schreef de Britse schrijver T.H. White de eerste drie romans die later samen met zijn in en vlak na de oorlog geschreven vierde roman het in 1958 verschenen vierluik *Koning voor eens en altijd* zouden vormen. White's hervertelling van de verzamelde Arthurlegenden zoals die in Groot-Brittannië en Frankrijk bekend waren. Zijn magnum opus was echter, veel meer dan een hervertelling, een waarschuwing. Hij wist zelfs de aanloop naar en gevolgen van de tweede wereldoorlog te verweven met de ridderverhalen rond Arthur en zijn ridders, zijn vrouwen en historische gebeurtenissen en legenden. De centrale thema's die hij aan de orde stelde waren oorlog en liefde en daarbij schuwde hij het niet om rechtstreeks te verwijzen naar wat er in de jaren gebeurde toen hij zijn werk completeerde. Een van de vragen die hij al vroeg in het eerst boek, *Het zwaard in steen*, aan de orde stelt is onder welke voorwaarde oorlog gerechtvaardigd is.

Wanneer Arthur (dan nog bekend als Wart) in een mier is veranderd en wordt geconfronteerd met de nietsontziende strijd tussen de insectenlegers schrijft White het volgende over het eerste dat de jonge, in een mier veranderde, Wart ziet bij aankomst bij de mierenburcht:

“Al wat niet verboden is, is verplicht.”

De zin lijkt op een reclameslogan van tegenwoordig waarin het tegengestelde wordt geponeerd:

“Niet omdat het moet, maar omdat het kan”

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

Voor de literairen onder ons: lees na White's *Het zwaard in de steen* ook Bomans' *Erik en het klein insectenboek* eens om te zien hoe groot de literaire invloed van White was. Maar dat terzijde, want White zet met zijn zin de toon voor zijn boeken. Mieren blijken namelijk bijzonder oorlogszuchtig te zijn en gek op een strak militaristische inrichting van hun bestaan. De Wart komt ook al snel bloot te staan aan een geluid in zijn hoofd dat hem dwingt zich te voegen naar de dagelijkse arbeid van het mierenvolk. Een vorm van op feromonen gebaseerde Mind Control. Iets waarop tegenwoordig behoorlijk wat ontwikkelingsinspanning wordt vertoond in de wapenindustrie en de sociale media. Twee industrieën die vaak dezelfde psychologie blijken te hanteren. Bij ontmoetingen met andere mieren (de Andernest mieren) blijkt er zelfs een welhaast fascistoïde manier van samenleven te bestaan, inclusief de groet 'Heil.' De woordkeus is allesbehalve toevallig. Wanneer de Ward uitgelegd wordt wat Mierdevader gezegd heeft over hoe om te gaan met Andernestmieren - zij zullen altijd slaven moeten zijn van de Ditnestmieren, krijgt hij ook een aantal ons bekende drogredenen voor oorlogvoering te horen:

- A. *We zijn zo talkrijk dat we verhongeren.*
- B. *Daarom moeten we nog grotere gezinnen aanmoedigen, opdat we nog talrijker worden en honger krijgen.*
- C. *Wanneer we zo talrijk en hongerig zijn, zullen we duidelijk het recht hebben om de zaadvoorraden van anderen te nemen. Bovendien zullen we tegen die tijd een talrijk en hongerig leger hebben.*

Niet veel later worden die argumenten aangevuld:

- A. *We zijn veel talrijker dan zij, daarom hebben we recht op hun puree.*
- B. *Zij zijn talrijker dan wij, daarom proberen zij op kwaadaardige wijze onze puree te stelen.*
- C. *Wij zijn een machtig ras en hebben een natuurlijk recht om hun zwakke ras te onderwerpen.*
- D. *Zij zijn een machtig ras en proberen op onnatuurlijke manier ons onschuldige was te onderwerpen.*
- E. *Wij moeten hen aanvallen om onszelf te verdedigen.*
- F. *Zij vallen ons aan door zichzelf te verdedigen.*
- G. *Als we ze vandaag niet aanvallen, zullen zij ons morgen aanvallen.*
- H. *In elk geval vallen we hen helemaal niet aan. Wij bieden hun onberekenbare voordelen.*

Waarna het volk over gaat tot godsdienstoefeningen. De waanzin van oorlog en politiek (en zelfs religie) worden overtuigend neergezet en uiteindelijk legt Merlijn de jonge Wart later uit dat oorlog wel degelijk te rechtvaardigen is, maar uitsluitend om het kwaad te bestrijden. In alle andere gevallen is oorlog slecht en zal die rampspoed brengen. Arthur zal er vier boeken lang mee blijven worstelen en er uiteindelijk aan ten onder gaan. Op een overigens knullige manier:

“De wapenstilstand werd gesloten, terwijl de legers waren opgesteld voor slag, tegenover elkaar. Beide hadden een standaard gemaakt van een scheepsmast die op wielen was gezet, met bovenin een kleine doos waarin de gewijde Hostie zat, terwijl de banieren van de Draak en de Distel aan de masten wapperden. De

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

ridders uit Mordreds kamp waren gekleed in zwarte wapenrusting, hun pluimen waren eveneens zwart, en op hun armen glansde de scharlaken zweep van Mordreds distinctief met de sinistere kleur van bloed. Misschien zagen zij er verschrikkelijker uit dan zij zich voelden. De wachtende soldaten werd uitgelegd dat geen van hen een vijandig gebaar mocht maken, maar dat allen het zwaard in de schede moesten houden. Alleen werd, uit angst voor verraad, gezegd dat zij mochten aanvallen om te hulp te komen als er tijdens het gesprek enig zwaard ontbloot werd.

[...]

Het verdrag werd, tot ieders verbazing, gemakkelijker overeengekomen dan was gehoopt. De koning werd de helft van zijn rijk gelaten. Een ogenblik waren vreugde en vrede in evenwicht.

Maar in de grote spanning van een ogenblik roerde zich de oude Adam in een nieuwe vorm. De feodale oorlog, onderdrukking door baronnen, individuele macht, zelfs ideologische rebellie - hij had ze alle op de een of andere manier geregeld, maar werd nu in het laatste stadium verslagen door het bijkomende feit dat de mens instinctief een doder was.

Een ringslang bewoog zich in het weiland bij hun voeten, vlakbij een officier van Mordreds staf. Deze officier stapte instinctief achteruit en zwaaide zijn hand langs zijn lichaam, waarbij het armstuk met de zweep een onderdeel van een seconde zichtbaar was. Het fonkelende zwaard kwam vlammend tevoorschijn om de zogenaamde adder te doden. De wachtende legers, die aan voor verraad hielden, hieven een woedend geschreeuw aan. De lansen aan weerskanten werden geveld. En terwijl koning Arthur naar zijn eigen

slagorde toesnelde, een oude man met wit haar die probeerde het eindeloze tij tegen te houden, de knokige handen uitstrekkend in een gebaar van terugdringen, tot het laatste ogenblik strijdend te gen de vloed van Macht die zijn hele leven lang op een andere plaats was losgebarsten wanneer hij hem had ingedamd, rees het tumult, de oorlogskreet weerschalde, en de samenvloeiende wateren sloten zich boven hun hoofd.”

White is een overtuigd pacifist, zoals bleek uit zijn nadrukkelijk pacifistische boek *Merlijn* dat pas in 1977 ontdekt en uitgegeven werd. In de oorlog immers trok White zich terug om zijn grootste werk te schrijven. Burgerlijke ongehoorzaamheid in de praktijk, want niet strijden voor de ‘goede zaak’ werd als lafhartig gezien. Net zoals hij zich daarna op het Britse platteland terugtrok om een havik (patrijsvalk) te trainen en vervolgens het boek *De patrijsvalk* te schrijven over de moeite die dat kostte en de gewelddadigheid die de natuur in de persoon van die havik laat zien. In dat boek schrijft hij:

“Mijn intellectuele vrienden indertijd, tussen de oorlogen in zeiden me: ‘Waarom in hemelsnaam verspil je je talenten met het voeren van vogels met dode konijnen?’ Was dit wat een man tegenwoordig deed? Zij benadrukten dat ik een intelligente kerel was: ik moest serieus zijn. ‘Te wapen!’ riepen ze. ‘Weg met de Fascisten, en lang leve het volk!’ En zo, zoals we gezien hebben, trok iedereen ten strijde, en schoot op mensen. Het had geen zin ze te vertellen dat ik liever konijnen dan mensen schoot.”

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

Zo wordt de mens door stupiditeit en gebrek aan zelfbeheersing een veldslag - een oorlog - een Brexit - ingerommeld. De Amerikaan Ernest Hemingway - die een tegengesteld leven ten opzichte van dat van White zou leiden - zei op 1 september 1935 in wezen hetzelfde in het essay *Notities over de volgende oorlog* (geschreven in reactie op zijn ervaringen opgedaan in het verslaan van en strijden in oorlogen):

“Als er een algemene Europese oorlog is zullen we betrokken worden als propaganda (denk over hoe de radio hiervoor gebruikt zal worden), hebzucht en het verlangen om kwetsbare gezondheid van de staat te verbeteren ons kan meeslepen. Iedere beweging die nu gemaakt wordt is bedoeld om het volk hun besluit over alle zaken via hun gekozen vertegenwoordigers en die machten te delegeren naar de uitvoerende brengt ons dichterbij die oorlog.”

En in *Afscheid van de wapens*:

“De wereld breekt een ieder en na afloop staan er veel sterken op de puinhopen. Maar zij die niet willen breken doodt het. Het doodt de allerbesten en de allerzachtmoedigsten breekt het deels. Als je tot geen van deze behoort kun je er zeker van zijn dat het jou ook zal doden, alleen zal er geen bijzondere haast bij zijn.”

In werkelijkheid was het zes jaar later niet propaganda maar Pearl Harbour en pasten zijn woorden beter bij de Golfoorlog. Er spreekt naast realisme ook fatalisme uit en dat echoot door in een van zijn beste en meest dramati-

sche werken: Voor wie de klok luidt, waarin hij het onontkoombare aanvaard lijkt te hebben:

“De wereld is een prettige plek en het waard om voor te vechten en ik vind het vreselijk haar te moeten verlaten.”

Zijn overwegingen doen me denken aan wat White in ‘Merlijn’ schreef:

“Is de mens zo bijzonder goed in het beheersen van zijn Macht en zijn Wreedheid en zijn Bezit? Wat doet hij? Hij roeit de leden van zijn eigen soort uit als een kannibaal! Weet je dat er is berekend dat de Engelsen tussen 1100 en 1900 vierhonderd negentien jaar lang oorlog hebben gevoerd, en de Fransen driehonderd drieënzeventig jaar? Weet je dat Lapouge heeft berekend dat er in Europa iedere eeuw negentien miljoen mensen worden gedood, zodat de hoeveelheid bloed die wordt vergoten een bloedfontein zou kunnen voeden die sinds het begin van de geschiedenis zeventienhonderd liter bloed per uur spuit? En laat mij u dit vertellen, waarde heer, oorlog, in de Natuur zelf, buiten de mens, is zo’n zeldzaamheid dat hij nauwelijks voorkomt. Bij al die tweehonderdvijftigduizend soorten zijn er slechts een dozijn of zo die oorlog voeren.”

Zelf haal ik in mijn roman *Een horzel steekt niet uit* 2018, wanneer mijn nogal burgerlijk ongehoorzame hoofdperson, de jonge schrijfster Lily, zich voor de vraag gesteld ziet of en onder welke condities ze iemand mag vermoorden, een oude Katholieke biechtliturgie aan. Uitgesproken door een oude priester en waarin koning Salomo zegt:

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

“Benijdt de boosdoeners niet en verlang niet naar hun gezelschap; want hun hart overweegt geweld en hun lippen spreken onheil. Door wijsheid wordt een huis gebouwd en door inzicht wordt het stevig gemaakt. Door kennis worden de kamers gevuld met allerlei kostbaar en heerlijk bezit. Een wijs man is een sterk man en een man van kennis toont veel kracht; want met beleid moet ge oorlog voeren en de overwinning valt daar waar veel raadgevers zijn. Voor een dwaas is de wijsheid te verheven en hij doet in de poort zijn mond niet open. Hij die op het kwade zint zal een arglistig man genoemd worden. Wat de dwaasheid be-raamt is zonde en de spotter is de mensen een gruwel. Als gij u zwak toont op de dag van de benauwenis, is uw kracht maar gering. Red degenen die weggeleid worden om te sterven en behoed toch hen die wanke-lend ter slachting gaan.”

Nu was Salomo een wijs man en wellicht moeten we dus bij zulk ingrijpende zaken als een oorlog, een Brexit/Nexit, het sluiten van internationale verdragen en het uitvaardigen van wetten kritisch zijn en blijven. Bevragen, toetsen en nagaan in hoeverre het mensdom of de samenleving erop vooruitgaan, of verdedigd worden door dat wat men van plan is te gaan doen. Als je het individueel bekijkt kun je dan erg gemakkelijk in conflict komen met geweten, moraal en de harde werkelijkheid. Een werkelijkheid die je soms de mogelijkheid ontzegt om daadwerkelijk invloed uit te oefenen en dan rijst direct de vraag hoe je als individu handen en voeten kunt geven aan een gezonde portie burgerlijke ongehoorzaamheid. Sommigen van ons zullen hun moraal laten gelden boven de werkelijkheid van

regering en samenleving. Ze gaan tot actie over. Buitenparlementair, de democratie opzijzettend ten gunste van hun eigen standpunt omdat ze zien dat de democratie niet meer goed functioneert of gecorrumpeerd is. En ja, dat is altijd een subjectieve en subversieve keuze. De Nederlandse schrijfster Anne-Gine Goemans geeft daar in haar recente roman *Holy Trientje* een geweldig voorbeeld van.

Zonder *Holy Trientje* na te vertellen - u kunt de roman beter zelf lezen - gaat het verhaal in grote lijnen over de oude non Trientje die geïnspireerd raakt door een subversieve actie van een Amerikaans non (dat laatste is overigens waargebeurt). Ze kiest ervoor om burgerlijk ongehoorzaam te worden en stuurt een nichtje eropuit om in Amerika te achterhalen hoe je dat in de praktijk brengt. Onverwacht komt het verhaal van een oude activist op tafel:

“Even later stoot ze me aan. Met haar mond vlak bij mijn oor zegt ze dat Kees Koning ook een ploegscharenactie deed. ‘Hij was een Nederlandse priester. Hij brak in zijn eentje in bij een militaire vliegbasis. Ken jij hem?’”

Waar Trientjes bezwaren zich eerst richtte op de toepassing van kernenergie verschuift haar blik naarmate het verhaal vordert, en er andere actievoerders zich om haar heen verzamelen, naar kernwapens als doelwit. Niet in het minst door discussies met haar makkers in de strijd, haar ‘band of brothers and sisters’, waartoe Yoshida behoort. Een man die als gevolg van de kernramp bij Fukushima alles en iedereen in zijn bestaan heeft verloren.

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

En Bonnie, een vrouw van de Marshalleilanden die moet leven met de gevolgen van de Amerikaanse kernproeven op haar eilanden en ook haar familie goeddeels verloren heeft.

“Die cijfers kloppen wél, Roelof, en kernenergie verpest ons uitzicht niet met al die lelijke windmolens en zonnepanelen.’

[...]

‘Maar als het misgaat zijn de consequenties niet te overzien,’ zegt Bonnie zonder acht te slaan op haar imploderende echtgenoot. In de tuin van Regina vertelt Yoshida hoe de Japanse regering de dode en zieke slachtoffers wegmasseerde in de statistieken. Het was fijn om met iemand te praten die wist wat de gevolgen waren van de sluipmoordenaars jodium-33, cesium-137, strontium-90 en plutonium-239.

‘Waar heb je het over?’ Tessa laat de planetenring om haar lange vinger draaien.

‘Tsjernobyl, Fukushima.’”

Trientje de non - rabiaat anti-abortus demonstrante, Hollandse pro-lifer - en haar onverwachte metgezellen besluiten na lang delibereren tot een vreedzame actie op een vliegbasis waar kernwapens liggen opgeslagen, want dat kwaad is hen volstrekt duidelijk en Trientje is wel activiste maar kan eigenlijk geen vlieg kwaad doen, net zomin als haar metgezellen. Het is dan al decennia na de demonstratie tegen de kernraketten. Maar geen keuze is zonder gevolgen en hoe goedaardig ook idee en uitvoering, er gaat van alles mis. Dramatisch mis en Trientje moet zich uiteindelijk later voor de rechter verantwoorden. Als alles voorbij is constateert de verteller:

“De kans is nihil dat de vrouwen met hun actie massavernietigingswapens daadwerkelijk uit de wereld weten te bannen. Waar ze wel meesterlijk in zijn geslaagd: de nieuwe wapenwedloop weer op de politieke en publieke agenda zetten.”

Daarmee laat de romanfiguur Trientje het belang zien van burgerlijke ongehoorzaamheid. Want zelden zal die burgerlijke ongehoorzaamheid resulteren in daadwerkelijke verandering. Soms echter, als het een keer meezit, leidt het wel tot een publiek debat. En dat kan de aanzet vormen tot daadwerkelijke verandering. Zelfs democratische verandering. Maar niet per sé.

Precies als het doel van Thoreau toen hij ageerde tegen de Mexicaanse oorlog door zijn essay te schrijven en het niet betalen van zijn belastingen aan de staat. Hij moest er de gevangenis voor in, zei het slechte één symbolische dag lang. Het heeft toch gewerkt, want heb ik het nu, hier, 170 jaar later, over hem, zijn manifest en zijn actie. Zelf zegt hij trouwens in dat eerder genoemde essay er het volgende over:

“Er bestaan onrechtvaardige wetten; moeten we ons ermee tevredenstellen ze te eerbiedigen, of moeten we trachten ze te amenderen en ze eerbiedigen totdat we daarin geslaagd zijn, of moeten we ze meteen overtreden? Over het algemeen denken de mensen dat ze onder zo’n regering als deze moeten wachten totdat ze de meerderheid hebben overgehaald ze te wijzigen. Ze denken dat de remedie erger zou zijn dan de kwaal als ze in verzet zouden komen. Maar het is de schuld van de regering zelf dat de remedie erger is dan

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

de kwaal. Zij maakt het erger. Waarom vertoont ze niet meer de neiging om op hervormingen vooruit te lopen en ze te bewerkstelligen? Waarom koestert ze haar wijze minderheid niet? Waarom schreeuwt ze en verweert ze zich voordat ze geslagen wordt? Waarom moedigt ze haar burgers niet aan om haar waakzaam op haar fouten te wijzen, en ze ten aanzien van hen te verbeteren? Waarom kruisigt ze altijd Christus en excommuniceert ze Copernicus en Luther en noemt ze Washington en Franklin rebellen?"

In deze tijd van discussies rond de omgang met klokkenluiders nog altijd een zeer terechte vraag, dunkt me. Tien pagina's verder laat hij zien wat het antwoord van de Staat is op de burgerlijk ongehoorzamen en wat zijn motivatie is om tot die laatsten te willen - nee, moeten - behoren:

"Zo gaat de Staat nooit opzettelijk de strijd aan met iemands intellectuele of morele zinnen, maar alleen met zijn lichaam, zijn zintuigen. De Staat is niet gewapend met een superieur geestelijk vermogen of rechtchapenheid, maar met superieure fysieke kracht. Ik ben niet geboren om me te laten dwingen. Ik zal op mijn eigen manier ademen. Laat ons maar eens zien wie de sterkste is. Wat voor kracht heeft een menigte?"

De gebeurtenissen in Hong Kong maken maar al te duidelijk hoe een Staat die de eigen machinerie aangetast ziet worden daarop reageert. Thoreau vervolgt:

“Alleen diegenen kunnen mij dwingen die aan een hogere wet gehoorzamen dan ik. Ze willen me dwingen te worden als zichzelf. Ik hoor nooit over mensen die door mensenmassa’s worden gedwongen zo of zo te leven. Wat voor leven zou zo iemand moeten leven? Als ik een regering op mijn weg aantreft die tegen mij zegt: ‘Je geld of je leven!’ waarom zou ik dan haastig mijn geld afgeven? Ze kan zich in een hopeloze situatie bevinden en niet weten wat te doen: dat is mijn schuld niet. Ze moet haar eigen zaken regelen; doen zoals ik doe. Het is niet de moeite waard om daarover te jammeren. Ik ben niet verantwoordelijk voor de geslaagde werking van de machinerie van de gemeenschap. Ik ben niet de zoon van de machinist. Ik merk dat wanneer een eikel en een kastanje naast elkaar vallen, de ene niet stopt om plaats te maken voor de andere, maar beide hun eigen wetten volgen en ontkiemen en groeien en zo goed als ze kunnen gedijen, totdat misschien de ene de andere overschaduwet en vernietigt. Als een plant niet kan leven naar zijn natuur, sterft hij; dat geldt ook voor de mens.”

De eerste retorische vraag hier, wat voor leven zou zo iemand moeten leven, is inmiddels door de invloed van sociale media beantwoord, we laten ons immers regeren door wat mensenmassa’s vinden. De antwoorden op zijn andere retorische vragen laten zich inmiddels helaas ook niet raden.

Ook T. H. White heeft door zijn meesterlijke aanpak van de mede op Sir Thomas Malory’s *Le Morte d’Arthur* gebaseerde *Koning voor eens en altijd* zijn bijdrage weten te leveren, tegen de stroom van de geschiedenis in. De welhaast autistische en getroebleerde, mensenschuwe

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

auteur die zich beter thuis voelde in de dierenwereld heeft met zijn boek in de decennia tussen 1935 en 1955 een solide aanklacht tegen alle oorlogen geschreven die - aangevuld met *Merlijn* in de aard één groot pacifistisch manifest en pleidooi voor de liefde blijkt te zijn.

En voor die bijdrage van Wells kan ik alleen maar diep buigen. In zijn werk wijst hij keer op keer op de kwetsbaarheid van de mens en de kracht van de natuur (zoals de microben die de Martianen in *War of the Worlds* overwinnen zonder tussenkomst van de onmachtige mens). Maar boven al zijn andere werk heeft Wells ons de basis geschonken voor een internationaal verdrag dat talloze mensenlevens heeft gered en nog zal redden. Zolang we onze hersens bij de les en onze dapperheid behouden en beseffen dat de natuur ons overstijgt in macht, kracht en belang.

En daar zij we dan bij een mogelijk antwoord. Burgerlijke ongehoorzaamheid heeft iets ondeugends en soms zelfs vertederends. Recalcitrantie - want dat is het - vindt ieder mens bij tijd en wijle aanvaardbaar. Maar wanneer het over de grote zaken gaat: politieke keuzes, oorlog, mensenrechten, milieu is vrijblijvendheid gevaarlijk. Omdat in die gevallen de keuzes die door en voor het collectief gemaakt worden nooit zonder gevolgen zijn voor dat collectief. En wanneer de democratie niet meer functioneert, omdat die gemanipuleerd wordt door valse informatie (zoals bij referenda en verkiezingen tegenwoordig misschien wel regel is), of omdat er belangen gediend worden die meest onzichtbaar maar wel degelijk aanwezig zijn (zoals de economische belangen in een corrupte wereld), is burgerlijke ongehoorzaamheid misschien een beter alternatief dan slechts demonstreren, petitie indie-

nen en commentaar leveren op sociale media. De alternatieven zijn immers radicalisering, terrorisme en zelfs burgeroorlog. Is dan burgerlijk ongehoorzaam zijn, ieder een eigen plan trekken, de eigen mening niet alleen laten horen maar ook zeker stellen dat je gehoord wordt, te verkiezen boven de trage en vaak disfunctionele weg van de democratie of een van die andere - destructieve - alternatieven? Ook als je daarvoor de negatieve consequenties wellicht zult moeten dragen?

De meeste activisten zullen geneigd zijn om die vraag positief te beantwoorden. De niet activistische mens zal die vraag pas positief beantwoorden wanneer het eigen belang of het belang van de eigen groep geschaad wordt. De Staat heeft hoe dan ook haar antwoord al klaar in de vorm van een repressieve reflex, niet die van adaptief vermogen of een luisterend oor. Alleen een goed functionerende rechtsstaat kan ons dan nog beschermen.

Aan eenieder is het dus om bij wijze de afweging te maken wanneer en onder welke condities men moreel gerechtvaardigd is om tot actie over te gaan. Ik heb daarover geen antwoord voor u. Maar wel die vragen: wat doe jij? Waarom? En op welke wijze? En heb je alle andere democratische wegen bewandeld? Maar bovenal: kun je jezelf in de spiegel zien en oprecht zeggen dat je echt niet anders kunt dan burgerlijk ongehoorzaam zijn?

Misschien helpt daarbij de gedachte dat de leiders van de toekomst doorgaans diegenen zijn die geen genoegen namen met de status quo of de dwaze besluiten van de leiders in hun heden. Wat inhoudt dat het wellicht intelligenter is om te vertrouwen de jongeren als Greta Thunberg en Boras Slat in plaats van op hedendaagse dinosau-

1. burgerlijke ongehoorzaamheid

riërs als Trump en Johnson. Laten we het in ieder geval niet zover komen dat deze songtekst bewaarheid wordt:

*Right to the end
Just like a friend
I tried to warn you somehow
You had your way
Now you must pay
I'm glad that you're sorry now*

Lees- en luisterwijzer

DJ Shadow	<i>Urgent, important, please read</i>
Henry David Thoreau	De Plicht tot Burgerlijke Ongehoorzaamheid
Herbert George Wells	The Rights of Men
Verenigde Naties	Universele Verklaring v.d. Rechten v.d. Mens
Terence Hanbury White	Het Zwaard in de Steen
Terence Hanbury White	Merlijn
Terence Hanbury White	De Patrijvalk
Ernest M. Hemingway	Notities over de volgende oorlog
Ernest M. Hemingway	Afscheid van de Wapenen
Ernest M. Hemingway	Voor wie de klok luidt
Anna A. Ros	Een horzel steekt niet
Anne-Gine Goemans	Holy Trientje
Kalmer / Ruby / Snyder	<i>Who's Sorry Now?</i>

Engelstalige titels zijn niet in een Nederlandse vertaling verschenen. Liedteksten zijn *cursief* vermeld.

www.annaros.nl
www.woordenstorm.nl

Auteur: Anna A. Ros
Illustraties: Puck & Moon
Ontwerp omslag en layout: Woord & Storm
Gezet in Candara
Eerste druk
ISBN 978 94 640 5422 4
© 2021 Anna A. Ros

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, doorgegeven of gepubliceerd zonder schriftelijke toestemming vooraf van de auteur.